

Reformer og bondesind

30 års-krigen om fællesskabets ophævelse eller bevarelse, som den blev udkæmpet blandt østjydske selvejerbønder i sidste trediedel af 1700-tallet.

Af *Anna Rasmussen*

Det har også sin historiske værd at kunne følge lidenskaberne.

Edvard Holm: Kampen om landboreformerne i Danmark.

Landsbyfællesskab

Set med eftertidens øjne var tilværelsen på landet i fællesskabets tid præget af – om ikke en søndagsstille ro – så dog noget, der lignede. Bønder og husmænd, som sad på deres gårde og i deres huse i kraft af fæstebreve, sørgede for, hvis de ikke var helt kulrede i hovedet af brændevin, omhyggeligt at træde i de fodspor, der allerede var sat. Livet var usikkert. Ressourcerne var små, og de lurende farer mangfoldige. Man dukkede hovedet. Der kom sjældent noget godt ud af at gøre sig bemærket.

For de enkelte ejerlag var beslutnings- og arbejdsprocesser kollektive. Alle boede tæt sammenklumpet i små eller store landsbyer. Hver af dem havde sine egne love – vider og vedtægter – som afstak normerne for god opførsel og angav bødernes størrelse for de tilløb, der fra tid til anden kunne være til ukollegial optræden.

Anna Rasmussen, f. 1932, bibliotekar lic.phil. Har bl.a. skrevet: Hylke sogn i det 18. århundrede, 1980, Hylke sogn i det 19. århundrede, 1985, Liljebjerg og Fuglehave – Om udstykninger og parcelsalg som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet. Bol og By 1987:1.

Det kunne umuligt være gnidnings- eller problemløst at bo så tæt på hinanden og hele tiden at skulle indordne sig flertallets afgørelser om alt, hvad der vedrørte jordens dyrkning. Fra tid til anden dukkede skærmydslerne også op i tingbøgerne, men der var langt imellem. De allerfleste konflikter blev løst af bønderne selv ved gnavent mundhuggeri på bystævnet. Derfor blev de aldrig nedskrevet og således ikke bevaret for en senere tid.

Landsbyfællesskabet var en tung og besværlig partner, men det var samtidig en god, gammel ven. Fællesskabet var fortroligt og uden de helt store overraskelser. Det gav tryghed i en tid, der var alt andet end tryk. Man vidste, hvad man havde og gik ud fra, at man også så nogenlunde vidste, hvad man havde i vente.

Det var dette trælde og besværlige, men faste holdepunkt i bøndernes tilværelse, som efter midten af 1700-tallet af de tone- og lovgivende kredse blev udnævnt til det onde eller det skadelige fællesskab.

Resten af århundredet skulle statsmagten og dermed lovgivningen gøre, hvad der stod i dens magt for at ophæve det skadelige fællesskab. Forordningerne om indskrænkning i og ophævelse af fællesskab, først mellem godsejerne og senere også bønderne imellem – om udskiftning af den dyrkede jord og af overdrevene – blev ikke den mindst vigtige del af den række love, der tilsammen kom til at udgøre landboreformerne.

Rytterbønder

At være fæstebonde i Østjylland var vel hverken det bedste eller det værste, nogen kunne forestille sig i 1700-årene. Omkring Kolding, Skanderborg og Randers var kongen godsejer. Jorden var udlagt som rytterdistrikter, og bønderne var kongelige rytterbønder med alt, hvad det førte med sig – i hvert fald i bøndernes egen indbildning – af høj status og dermed stor selvfølelse i forhold til både myndighederne og de private godsers fæstebønder.

Økonomisk var rytterbønderne ikke bedre stillet end andre. Af det skanderborgske distrikts 6–7000 tønder hartkorn var jorden mange steder, især i den vestlige del, meget lavt boni-

teret, og mange gårde var kun halve eller kvarte. Det var ikke forhold, der gav grundlag for megen selvfølelse, men den var ikke desto mindre veludviklet. Som rytterbonde havde man visse fordele. Man kendte ikke til egentligt hoveri. Der kunne fra tid til anden være tale om pligtarbejder og -kørsler, men godset var stort, så der var længe imellem, at de enkelte bønder blev tilsagt.

Rytterbønderne havde også fordelene af at være underlagt en meget ensartet og professionel administration. Det gav i sig selv en vis tryghed. Man vidste i regelen, hvor stort spillerum, man havde, hvor langt man kunne gå, inden myndighedernes tolerancetærskel blev overskredet.

Det var denne relativ trygge og tålelige tilværelse, der fandt sin bratte afslutning i 1760'erne, da ryttergodserne blev solgt ved offentlige auktioner.

For nogle rytterbønder blev auktionen et fremskridt. Det blev den for de landsbyers beboere, som kunne finde ud af at købe deres gårde til selveje. For at kunne komme så langt var det nødvendigt, at man var enige inden for et ejerlag, men foruden enigheden måtte bøndernes kreditværdighed også være nogenlunde i orden, i så høj grad at de kunne gå ud på det private lånemarked efter pengene til udbetalingen. Derfor blev det de bedst funderede og mest solide bønder, der skilte sig ud på det tidlige tidspunkt midt i 1760'erne og som nybagte selvejere stod parat til at tage imod eller afvise de reformlove, der angik dem.

Det var ikke elite altsammen på de gamle ryttergodser. Alle havde nok lyst til at eje deres gårde, men mange evnede hverken enigheden eller de nødvendige kautionsister. De måtte se sig solgt til private godsejere og var bestemt ikke sene til at forestille sig den forværring, det ville blive.

Ryttergodsauktionerne blev således for nogle den første landboreform og for andre et tilbageskridt.

Hovedgårdsejerne blev hurtigt klar over, at det ikke var lykken at have overtaget forhenværende kongelige bønder. De var mere end almindelig ømskindede og pylrevorne. De kunne ikke glemme, hvad de havde været eller hvor godt, de var vant. Det var over dem, en plaget Skanderborgamtmand sukkede, at de ville »intet finde sig i eller lade sig af nogen regere.«

Mange godsejere solgte dem derfor, inden der var gået mange år, deres gårde til selveje. Det var dog ikke tilstrække-

ligt til straks at optage dem i klubben af elitebønder. De få år som hovbønder havde nået at ryste de gamle rytterbønder i deres grundvold. Selvtilliden havde fået et knæk, det tog lang tid at komme over.

Det var således en temmelig broget flok, reformlovene var beregnet på og henvendte sig til, også inden for et enkelt godsområde. Der var de tidlige selvejere, økonomisk velfunderede bønder med høje tanker om sig selv. Hvis ikke de kom for skade at kolliderede med lige så selvbevidste kolleger, fik de det i regelen nogenlunde, som de gerne ville have det.

Andre havde vanskeligere ved at vinde gehør for deres synspunkter og havde kun den styrke, der ligger i at være de fleste. På Skanderborgegnen var der nogle af begge slags og nogle midt imellem.

Reformlovgivning

Fordi en stor del af Skanderborgegnens bønder tidligt blev selvejere, gjorde man sig ikke så mange tanker her som andre steder om de forordninger, der udkom og som angik hoveri og fæstevæsen. For selvejerne var der stort set kun lovgivningen om udskiftning, om udparcellering og om hegn og markfred at forholde sig til. Stavnsbåndsløsningen gav anledning til nogen fortrydelighed i selvejerlægdene, men var øjensynligt ikke på noget tidspunkt det store samtaleemne på Skanderborgegnen.

Ophævelse af godsejeres og bønders fællesskab, udflytning og hel eller delvis udstykning af overdrevene i parceller, som – solgt til husmænd – kom til at betyde opdyrkning af rå jorder og udsigt til en stabil både jord- og gældbunden arbejdskraft på gårdene. Alle disse ting var gode og nyttige for landbruget og dermed for staten.

De var ikke reformer, der udgjorde nogen risiko for den bestående tingenes orden. De antastede ikke ejendomsretten eller andre godsejerprivilegier, og de gav heller ikke bønderne flere rettigheder eller større personlig frihed.

Derfor kunne den del af landbolovgivningen flyde i en jævn, lind strøm, uberørt af skiftende regeringssynspunkter. Den gik ikke i stå i Guldbergperioden eller måtte se sig banket tilbage til det, den havde været i tiden før Struensee, sådan som det overgik lovgivningen om fastsættelse af fæstebønders hoveri.

Af de forordninger, der angik udskiftning, er det den store fra 1781, der er blevet stående som loven om fællesskabets ophævelse, men den var stort set blot en sammenskrivning af eksisterende udskiftningslove.¹

Den første lov, bønderne kunne bruge til udskiftning af deres dyrkede jord udkom i 1769. Der var ganske vist en tidligere forordning fra 1758/60 om indskrænkning i fællesskab, men på det tidspunkt var kun meget få bønder selvejere, der frit kunne disponere over deres jord.

Lige som 10 år tidligere var forordningen 1769 ment som en opfordring til godsejerne om at finde ud af det med nabogodsejerne, hvordan de bedst kunne komme ud af det fællesskab, der bestod mellem dem med hensyn til blandt andet overdrene.

Den forskellige virkning, de to forordninger fik, lå ikke så meget i ordlyden som i tidspunktet. Mellem 1760 og 1769 var mange bønder – især på ryttergodserne – blevet selvejere. Derfor var de, på en helt anden måde end tidligere, lydhøre over for de muligheder, der lå i loven 1769.

Hvis man daterer en udskiftning – ikke fra den dag den blev afsluttet, og bønderne gik i gang med at dyrke deres påtvungne eller tilkæmpede lodder – men fra den dag, udskiftningstanken første gang manifesterede sig, så viser det sig, at der meget tidligt var slet ikke så få bønder, der havde fattet fordelene ved fællesskabets ophævelse.

At de første mange udskiftningsforsøg så sjældent lykkedes, var der flere årsager til. En af dem var indbygget i forordningen 1769. Den krævede, at hvis man ikke var største lods-ejer, og det ville i praksis sige godsejer, så skulle der være – i følge loven et solidt flertal – men i følge administrationspraksis fuldstændig enighed for at fællesskabet kunne ophæves. En eventuel enegænger blandt bønderne kunne kun slippe ud, hvis han selv betalte alle de udgifter, der var forbundet med hans gårds udskiftning.

Det var en bestemmelse, der passede de gammeldags, traditionelt tænkende bønder, dem, der befandt sig bedst i fællesskab. Det var dem, der mente, at forandringer altid var til noget dårligere. Så længe 1769-forordningen var gældende lov, kunne man i regelen undgå udskiftning blot ved at være uenige. Det faldt ingen svært.

I det forhenværende skanderborgske rytterdistrikt, der så

godt som alle på modstand fra flertallet. Motivationen for at få sin gård ud af fællesskab skulle være stærk, så længe man selv skulle afholde alle udgifter.

Det skulle man indtil 1776. Forordningen det år rummede den magiske paragraf, som for alvor satte gang i ophævelsen af bøndernes fællesskab. Den begyndte med at fastslå, at blot en enkelt lodsejer i landsbyen ønskede udskiftning, så skulle alle de andre tage del i udgifterne.

Med den lov mistede bønderne med de fællesskabsbevarende holdninger deres bedste forsvarsvåben. Ingen vidste sig længere sikker nu, hvor blot et enkelt brushoved kunne kræve sin gård udskiftet på alles bekostning.

Tilskyndelser

Når en landmåler om bønderne brugte udtrykket, at de havde »det lys, en naturlig forstand giver,« så var det i den forbindelse, det blev brugt, ikke specielt rosende ment, men bøndernes naturlige forstand var slet ikke så ringe. De kunne uden hjælp udefra, helt af sig selv få øje på årsagssammenhænge og anvise måder at løse problemerne på.

Hvis man ser på den mest fremmelige landsby i Hylke sogn, og det var helt uden for konkurrence den tidligste selvejerby, Ustrup, så var det officielle udskiftningsår her 1779, men allerede 10 år tidligere, få måneder efter 1769 forordningen, var der i Ustrup ikke blot stemning for udskiftning, men også flertal. De begrundelser, flertallet angav for at komme ud af fællesskab, var både fornuftige og velmotiverede og vanskelige at gendrive.

Som den vigtigste tilskyndelse anførte Ustrupbønderne »den grasserende, smitsomme kvægsyge.« De påpegede, at hvis alle fik deres jord udskiftet, så havde hver enkelt ansvaret for sine egne dyrs trivsel. Han kunne beholde dem hjemme i stalden eller have dem forsvarligt tøjret på gårdens mark i stedet for at have dem gående sammen med syge eller smittebærende dyr i den fælles flok. Sygdommen kunne, som de forklarede, »for en del være besparet, når fællesskab ikke havde været«.

Det progressive flertal havde også et godt øje til dets mere primitive og tilbagestående naboer:

Thi det nytter lidet, at en vil have sin næringsmiddel forøget, når naboen gør hans arbejde til intet. Dette sker således: Når en vindskibelig bonde fører sten fra sin ager, kaster hans nachlæssige nabo, som er hans sidemand i marken, det samme igen på ageren, og hvortil nytter da flid og stræbsomhed?²

Det måtte de nok spørge om. Det har aldrig været let at være forud for sin tid. Det måtte Ustrups fremskridtsvenlige bønder sande, for selv om de havde både flertal og gode argumenter, så blev udskiftningen ikke til noget i den omgang.

Bøndernes naturlige forstand grundede sig på erfaring og iagttagelse. Andre havde deres indsigt fra Landhusholdnings-selskabets udgivelser. Det gjaldt mange sognepræster. De studerede med stor interesse alt, hvad der angik fællesskabets ophævelse. I lovgivningen herom lå noget, der lignede en løsning på et af deres helt store problemer.

Præster og bønder havde mange steder et anstrengt forhold til hinanden. Var forholdet dårligt i et sogn, så kan man gå ud fra, at det var allerdårligst i den landsby, hvor præstegården lå. Ved at få deres jord ud af fællesskab forestillede præsterne sig, at de – ud over at forbedre deres landbrug – samtidig kunne få de besværlige bønder på lidt større afstand.

Inden præsterne kom så langt, måtte de igennem nogle drøje år. At ansøge om udskiftning uden at have et flertal bag sig var en krigserklæring.

Hedest på Skanderborgegnen gik det til i Adslev. Her søgte præsten at komme ud af fællesskabet ved hjælp af 1769 forordningen. Fordi den stillede krav om flertal som betingelse for udskiftning, måtte han først arbejde længe på at overtale byens ni gårdmænd til at slå følge med sig. Seks år senere havde han fået to over på sit parti, men der manglede stadig »syv modstridige medbeboere.« Præsten havde det svært. Han følte sig mere og mere trængt op i en krog. Modstanderne stod stærkt. De kunne hente al den støtte, de behøvede, hos byfogeden i Århus eller stiftsprovsten sammested. Han ejede den eneste gård i Adslev, der endnu var fæstegård. Han og byfogeden var vel hverken for eller imod udskiftning i Adslev, men de havde øjensynligt begge meget mod præsten.

Denne overfaldt sine modstandere verbalt den ene gang efter den anden. Tonefaldet blev mere og mere uforsonligt. Om bønderne i Adslev skrev sognepræsten til amtmanden³.

De er forgabede i det gamle, og fordomme mod det ny har fuldkommen hævd på deres hjerter. En indretning, som hverken fader eller oldefader har brugt, den bør udråbes og i deres tanker fordømmes, og bedre kår eller agt nyder ej heller fællesskabets ophævelse hos de fleste. Hvilken dårskab og formastelse er ikke denne!

Hvis det var det tonefald, præsten brugte, når han henvendte sig til bønderne, var der ikke noget at sige til, at et berammet åstedsmøde ikke blev til noget, »fordi de alletider modstridende mænd med et fik i sinde at gå bort.«

I 1777 slap præsten og hans tilhængere omsider ud af fællesskabet, men først i 1795 bekvemmede de »opsætsige, egennyttige og selvrådige bønder« sig til også at lade deres jord udskifte.

Dårligt naboskab var nok den vigtigste tilskyndelse til udskiftning de første år. Det var det, der omskrevet hed, »at rydde en del anstødssten bort, som ligger dagligt i vejen.« Nogle anførte som grund, at de ønskede fællesskabet ophævet for at glæde deres nådige konge og opfylde hans befalinger, men det skal man nok ikke lægge for meget i. De to vigtigste tilskyndelser var udsigten til et forbedret landbrug og afskaffelsen af opslidende, daglige spændinger naboer imellem.

Ved i 1776 at give mulighed for udskiftning for en enkelt lodsejer på alles bekostning viste lovgiverne, af hvilke mange var godsejere, at de havde et ganske udmærket kendskab til bønderne og alle deres særheder.

De vidste, at der rigtig mange steder var præster, der var i konstant opposition til den toneangivende del af menigheden, bønderne, og de vidste også, at der i næsten hver eneste landsby sad en eller to utilfredse og utilpassede gårdmænd – hudløse kværunter – som så fornærmelser og forurettelser overalt, og for hvem fællesskabets ophævelse tog sig ud som løsningen på i hvert fald en del af deres problemer. De vidste også om bønderne, at var der noget, de ikke brød sig om, så var det at give penge ud. Derfor – hvis man havde et ejerlag med en enkelt Rasmus Modsæt sammen med en lov, der fordelte udgifterne i forbindelse med hans gårds udskiftning på alle hans sagesløse naboer – kunne man være temmelig sikker på, at så skulle hele byen nok blive udskiftet ved samme lejlighed. Skulle man af med penge, så skulle man i det mindste have noget for dem. Sådan gik regeringen ud fra, at bønderne ville

ræsonnere, og sådan kom det også til at gå de allerfleste steder.

Modvilje og modstand

Det var i bondesindet, i dets inertie, i angsten for det ukendte, i udsigten til driftstab de første år og i frygten for, at alle andre skulle få mere end en selv af den gode jord, at begrundelserne lå for at stritte imod og stille sig på tværs af andres bestræbelser for at få en udskiftning gennemført.

Planlægning på lang sigt har aldrig ligget for bønder. Det længste, de har brudt sig om at se ud i fremtiden, har været fra såtid til høst. Derfor var deres uvilje mod udskiftning forståelig. Det forjættede land var for langt borte.

Alle, der havde deres på det tørre, havde travlt med bøndernes kortsynethed. En plaget landinspektør vidste om bønderne af lang erfaring, at de tænker kun på den korte, nærværende tid uden at se til følgerne og bekymre sig om, hvordan det vil blive.⁴

En præst på Horsenseggen forlangte 30 år efter udskiftningen, at byen skulle fuldstændig omskiftes. Bønderne havde blandt meget andet fået held til at kile en parcellist ind mellem præstens to lodder. Denne husmand var en daglig irritationskilde for præsten. Han skulle flyttes hen, hvor han ikke kunne genere præstens landbrug. At det kunne være forbundet med besvær og problemer for bønderne at begynde helt forfra med ny jordfordeling, det fattede præsten ikke. Foruden meget andet beskyldte han bønderne for kortsynethed, for at de

i almindelighed blot med sanselighedens øjne stirrer kun på det nærværende, de tilsyneladende fordele i det enkelte og ikke med forståelsens øjne betragter de sande fordele for byen i det hele udi tidens længde.⁵

Ingen gjorde sig tanker om, at bøndernes manglende langtidsplanlægning kunne skyldes landbrugets fortvivlende, evindelige mangel på kapital, at deres vandring her på jorden så at sige altid var foregået som en balancegang på kanten af en økonomisk afgrund.

De havde kun det, deres jord kunne give dem. En talsmand for en gruppe utilfredse bønder i Stilling udtrykte det således:

Vore jorder er det eneste, hvoraf vi skal leve og betale enhver, hvad vi er pligtige.⁶

Selv i de landsbyer, hvor udskiftningen foregik uden de helt store armbevægelser, hvor hverken sind eller marker var bragt ud af fatning ret længe, måtte bønderne kalkulere med driftstab de første par år.

Nu skal bøndernes beklagelser – også under landboreformerne – tages med et gran salt. Selvmedlidenhedens tærskel var lav, men der var tale om forringet indtjening i hvert fald i 2–3 år.

For at undgå det skulle udskiftningen gennemføres, fra først til sidst, mellem høst og det tidspunkt om efteråret, hvor gødningen blev kørt ud og vintersæden sået. Endvidere skulle alle de mange marksten, som i årenes løb var dynget sammen i agerrenerne, være fjernet. Renerne skulle være pløjet så nogenlunde i niveau med markerne. Helst skulle der være opsat hegn og diger mellem de enkelte lodsejere. Overflødige veje skulle være nedlagt og overpløjet, og nye skulle være afsat. Det var håbløst at tænke på.

En ellers velbjerget gårdmand fra Katstrup gjorde nogle år efter udskiftningen sit regnskab op på denne måde:

De første to år, efter at marken var opmålt og delt, måtte jeg købe korn for mere end 40 rigsdaler årligt, i stedet for jeg årligt kunne sælge korn for mere end 40 sletdaler.⁷

Arbejdsgang og forhindringer

Karakteristisk for de tidlige udskiftningsforsøg var, at de forblev forsøg, eller også var delingsplanen så dårligt udført, at lodsejerne efter nogle forvirrede og ufredelige år valgte at begynde helt forfra med både ny taxation og deling og først og fremmest med en anden landinspektør.

Den ideale og derfor så godt som aldrig forekommende udskiftning foregik på denne måde: Først skulle modstanderne være bragt så nogenlunde til fornuft eller i hvert fald til tavshed. Derefter blev byens jord taxeret af to af retten udmeldte mænd. Denne taxationsforretning blev tinglyst, og der kunne derefter indkaldes til åstedsmøde med alle implicerede parter dvs. lodsejere, amtmand og øvrige landvæsenskommission og landinspektør. Denne opmålte jorden og foreslog en delings-

plan. Med den skulle bønderne gerne erklære sig fornøjede og underskrive den på stedet.

Når det var sket, kunne landinspektøren gøre sine beregninger færdige, afmærke de nye skel og tage hjem at renskrive og tegne udskiftningskort, aflevere det ene til landsbyens største lodsejer og inkassere sit honorar.

Så let gik det bare aldrig. Udskiftningsforretninger handlede ganske vist om jord, men også om mennesker og interesse modsætninger. De problemer, som ikke fandtes, når man gik i gang, de opstod uvægerligt, efterhånden som forretningen skred frem.

Det mest kritiske tidspunkt var det øjeblik under åstedsmødet, hvor bønderne skulle sætte deres navne under delingsplanen, en udregning og fordeling, de ikke kunne overse og ikke fik mulighed for at studere og fundere over i fred og ro.

Gemytterne var, som en landinspektør udtrykte det, i fuld bevægelse i det øjeblik, lodderne blev afsat. Han tilføjede, at ingen landinspektør forlangte eller fik nogen tilståelse eller noget bestemt svar på det tidspunkt, om fornøjelse eller misfornøjelse.⁸

Billige løsninger

Mange udskiftningsproblemer opstod på grund af bøndernes forkærlighed for billige løsninger. De færreste havde penge, og endnu færre brød sig om at give dem ud. Bøndernes nærighed og indgroede uvilje mod omkostningskrævende udveje var skyld i mange mislykkede udskiftningsforsøg og i forsinkende og fordyrende nye åstedsmøder og ændrede delingsplaner – for ikke at tale om al den kostbare tid og de værdifulde kræfter, amtmand, landvæsenskommissioner og Rentekammer måtte anvende på at forlige stridende bønder.

Mens bønderne udpønsede måder at spare penge på og brugte tiden på at sno sig uden om alt det, der lignede uundgåelige udgifter, gik fællesskabets ophævelse i lange perioder fuldstændigt i stå. Da nogle lodsejere i Sorring i 1792 pressede på for at få jorddelingen bragt til et resultat, fremgik det af bøndernes henvendelse til amtmanden, at siden taxationen var foretaget 10 år tidligere, da var der intet sket.⁹

I Vrold varede det 22 år at få fællesskabet endelig ophævet,

væk. I stedet for at møde på bymarken i Vrold kørte han en tur til Horsens og blev der hele dagen. Det vakte en vis, berettiget irritation hos dem, der havde stået og ventet forgæves på ham, men blev trods alt bedømt til at have været en hædelig, tilgivelig forglemmelse. Så let slap Jens Eskesen ikke anden gang. Da mødte han heller ikke. Denne gang var han blevet i sengen, havde bundet et klæde om hovedet, »lå der, stønnede og skrålede ilde og gav sig alt det onde, han kunne finde på.« Ingen, allermindst birkedommeren, troede på Jens Eskesens sygdom, så denne gang slap han ikke for at betale sig fra det.

Når nu taxationsmændene var så kede af at møde, og når lodsejerne helst ville spare betalingen til dem, så var det fristende helt at udelade dem og selv vurdere jorden.

I det meget lille ejerlag Borup i Katstrup sogn var der kun to lodsejere. De blev allerede i 1769 nogenlunde enige om udskiftning. Jo færre bønder, jo færre til at være uenige. Den ene holdt på, at taxationsmænd var unødvendige. Al jord skulle anses for lige god og deles »alen mod alen.« En tønne sædeland var en tønne land, hvad enten jorden var god eller dårlig. »Altså var,« som den ikke mindst kløgtige af de to bemærkede, »taxationsmænd ufornöden.«¹¹

Han var barnefødt i byen og kendte hver jordknold og hver plovfure. Naboen var tilflytter og ukendt med egnens skik og beboernes underfundighed. Han havde den største gård. Det var ham, der havde presset på for at få udskiftet, og han var ikke en af beboernes egne. En sådan mand var dømt til nederlag.

For at overtale naboen til udskiftning havde han modstræbende indvilget i at spare taxationsmændene. Det kom han til at fortryde bitterligt nogle år senere, da det gik op for ham, at han havde fået den ringeste del af marken.

Borupbøndernes ansøgning var den allerførste, der indkom til Skanderborg amt om udskiftning af bondejord. Amtmanden frydede sig over det udviste initiativ og lod for en stund sin nådes sol lyse over det lille ejerlag.

Han så gennem fingre med de bortsparede taxationsmænd og foreslog blot, at man i stedet kunne finde et par gårdmænd fra nabobyen til at »gå til hånde og påskønne, hvad små disputer, der kan falde.« Til slut ønskede amtmanden »de forenede jordbrugere god lykke og fremgang.«¹² Desværre

skulle de gode ønskers virkning blive så godt og vel opvejet af den landmåler, han foreslog Borup mændene at benytte.

Uduelige landmålere

Landmåling var i de første udskiftningsår noget af en herrens mark. Indtil 1776 kunne enhver nogenlunde opvakt mandsperson med blot det mest overfladiske begreb om opmåling af jord slå sig op som landmåler.

De talrige klager over dem, over dårligt udført opmåling og deling og manglende korttegning førte til en paragraf i 1776 forordningen, at bønderne for fremtiden kun måtte benytte autoriserede landmålere og -inspektører. Først i 1810 blev der indført beskikkelse af landinspektører i udskiftningsager, så i hele reformperioden kunne lodsejerne frit vælge og vrage blandt dem, der bød sig til og finde frem til det billigste tilbud.

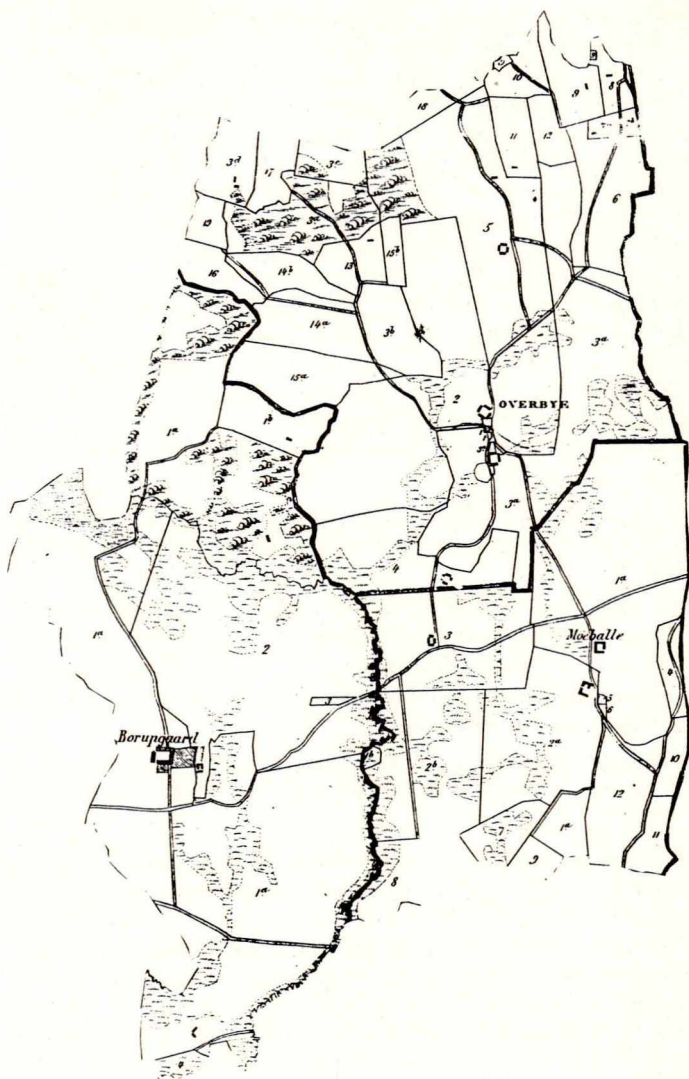
Med sit forslag til Borupbønderne om valg af landmåler skaffede amtmanden et af de mindre heldige eksemplarer til Skanderborgegnen. Han foreslog dem at bruge en gårdmand fra Vejleegnen. Han hed Preben Hansen, kunne amtmanden oplyse, og han skulle være en fornuftig og kyndig mand. Det var i 1769. Ingen havde på det tidspunkt ret megen erfaring med landmålere og derfor heller ingen dårlige.

Preben Hansen viste sig hverken at være fornuftig eller kyndig; men han var overkommelig i pris, og han skulle komme til at lave temmelig megen ravage på Horsens-Skanderborgegnen.

Der blev sagt om ham, at han opmålte markerne »kun med en stage og uden at tegne kort.« Sådan gik det i Borup, og resultatet blev, at udskiftningen få år senere blev lavet helt om.

Borupbøndernes dårlige erfaringer med valg af landmåler afskrækkede dog ikke nabobyerne fra at begå samme fejl. Så snart Preben Hansen var færdig med Katstrup sogns små landsbyer, som alle blev meget tidligt og meget dårligt udskiftet, ilede han videre til nabosognet, Gedved.

Her blev bønderne hurtigt kede af ham. Rentekammeret gav dem medhold i deres bedømmelse af Preben Hansens kvalifikationer, og han fik løbepas. »At nogen udskiftning sker efter så uefterrettelig en opmåling og såkaldte, men lige så

Borup, Overby og Møballe ejerlag ifølge matriklens minorede kort. Udskiftningen var forudsætningen for 1800-tallets ændrede landskab, præget af udparcelleringer, udflytninger og sammenlægning af gårde.

uefterrettelige tegning, « det kunne ingen være tjent med, resolverede Rentekammeret i 1771.¹³

Så uheldig kunne ingen være mere end en gang, tænkte Gedvedbønderne og fandt frem til en ny og lige så billig erstatning for Preben Hansen. Han viste sig ikke at være spor bedre. Han kom, delte bymarken i to halvdele, Overholm og Nederholm, opgav at komme videre og rejste igen. Det eneste bønderne bagefter kunne huske om ham var, at han vist nok hed Peder Hansen og havde en gård på Sjælland.

Ingen i Gedved vidste efterhånden ud eller ind. Hvor skulle de pløje, hvor skulle de så og ikke mindst hvor skulle de køre deres dyrebare gødning ud? Det kunne ikke fortsætte på den måde, og der blev fundet en tredje, lidt mere professionel landmåler, og endelig lykkedes det at få jorden i Gedved nogenlunde fordelt, men særlig godt blev det ikke.

Endnu 30 år efter det første udskiftningsforsøg klagede bønderne over, at der

ingen kort var, ingen beregning, ingen taxationsforretning og intet, hvormed byens lodsejere kunne bevise, hvad jord de ejede.¹⁴

Det var ikke blot bønderne i Voer herred, der fedtede med honoraret til landmålere. I Hjelmlev herred, nord for Skanderborg, stod det ikke bedre til. En klage i 1777 fra nogle bønder, der følte sig fornærmede ved deres enges udskiftning, fik ikke medhold hos Rentekammeret, fordi

berørte udskiftning er sket efter en af beboerne selv gjort taxation og tillige af en til sådanne forretninger uautoriseret person.¹⁵

Manglende taxation og uduelige landmålere hørte sammen. Begge var omkostningsdæmpende udveje, men det gik med dem som med andre billige løsninger, at de endte med at blive de dyreste. Først resulterede de i et antal af klager. Disse førte nye åstedsmøder med sig og aftale med en autoriseret landinspektør om at udrede de spegede tråde og forsøge at gøre skaden god igen. Det resulterede næsten altid i en helt ny udskiftning.

Omskiftning

Ny udskiftning kunne være den eneste udvej, selv om den var en ærgerlig løsning. Den kostede penge og førte uvægerligt nye problemer med sig. Alle var i tillid til den første udskiftningsforretning godt i gang med at rydde deres ny lodder for sten og buske, og allerværst følte det,

at andre nu skal så i deres gødede jord, thi når man tager gøden fra bonden, må man ej vente sig andet end en øde gård.¹⁶

Det var de mørke fremtidsudsigter for tre »grædefærdige, fortrængte bønder« i Ousted sogn, efter at en »opviglet gammel enke« og hendes ikke mindre krakilske søn i 1779 havde gennemtrumfet en omskiftning af byens marker.

To år tidligere var den samme elendighed overgået nogle bønder i nabosognet, Katstrup. I seks år havde de dyrket deres udskiftede marker i forvisning om, at nu var det deres jord, den mark, som til evig tid skulle høre til netop deres gårde. Denne gode tryghed blev antastet af en utilfreds nabo, der krævede omskiftning af byen. Det undså han sig ikke for, selv om alle spor af den gamle inddeling var borte. Renerne var forlængst jævned, og alle skelmærker var fjernede. En af gårdmændene havde allerede kørt flere 1000 læs sten af sine marker og anvendt dem til 300 favne stendiger. Blot i arbejds-løn stod stenene ham i over 100 rigsdaler. Der var ikke noget at sige til, at han med hænder og fødder modsatte sig en ny udskiftning.

Ved amtmandens mellekomst lykkedes det øjensynligt at nå frem til et kompromis, til en ordning, som vel ikke var tilfredsstillende, men som alle nøgenlunde kunne leve med. Fordi amtmanden havde lært den vanskelige kunst at forlige stridende bønder, undgik de mange favne diger at måtte flyttes til et andet sted i marken; for ejeren af dem var, i modsætning til næsten alle andre bønder, en fredselkende mand. Han sluttede sit indlæg i sagen med at fastslå, at han hellere ville afgive sin ret end indlade sig på en proces, da hans erfaring med retsvæsenet var, »at den fattige de fleste steder går til grunde.«¹⁷

Centraladministration og bønder

Embedsmændene, hvad enten de hørte til i Rentekammeret eller var amtmænd, udviste en næsten overjordisk tålmodighed med udskiftningstidens vanskelige bønder.

De mange strenge og bydende ordrer og resolutioner kunne nok tage sig ud som hårdhændet undertrykkelse af den arme bondestand, men øjensynligt tog ingen dem særlig alvorligt. Ikke så snart bønderne var gjort bekendt med dem, tog de straks fat igen med nye besværinger og endnu mere højlydte beklagelser.

Det var næsten umuligt at lukke munden på de mange bønder, der følte sig fornærmede og forurettede over deres markers udskiftning. De kunne ikke få medhold allesammen, men myndighederne gjorde, hvad der var menneskeligt muligt for at lempe de forskellige synspunkter mod hinanden ved at udtænke og foreslå ordninger, der var nogenlunde acceptable for alle parter.

Amtmanden var den, der havde mest at gøre. Da selvejerbønderne intet herskab havde, var det hans opgave at optræde som disses forsvarer og beskytter. Det ville som regel sige at beskytte den ene selvejer mod den anden.

Autoriserede landinspektører

De uddannede landmålere og – inspektører, der kom til efter 1776, sanerede i nogen grad den markedsplads, som havde myldret med selvbestaltede, uberettigede landmålere; men dermed var problemet ikke løst. Bøndernes beklagelser forstummede ikke med et slag. De fortsatte, som intet var hændt, og klagepunkterne lignede til forveksling de gamle.

Overby i Kattrup sogn var et af de små ejerlag, Preben Hansen havde udskiftet. Her var kun tre gårde. Af dem var den ene betydeligt større end de andre. Dens velhavende ejer havde i høj grad haft Preben Hansen bevågenhed og var så afgjort ikke blevet forfordelt ved markernes deling. Det var i hvert fald, hvad de andre to gårdmænd mente om den sag.

Ved den første udskiftning havde Overbys rige bonde fået al sin jord samlet i en lod nær ved gården. De to ikke helt så velhavende måtte derimod rundt i marken at finde deres lodder flere forskellige steder. Det var slemt nok, men endnu

værre var det, at nogle af de gamle veje var blevet sløjfet. Uden dem var de to lodsejere lukket ude fra deres skovskifter.

Det havde kort sagt været en rigtig dårlig udført udskiftning fra begyndelsen i 1769. Da de to forfordelte bønder for alvor tog til at beklage sig i 1775, havde de vanskeligt ved at forklare, hvorfor de i sin tid var gået ind på delingsplanen. De undskyldte sig med, at de som enfoldige bønder hverken havde fattet forordningen om fællesskabets ophævelse eller ordlyden i den foreslåede delingsplan. De kom helt derud, hvor de ikke kunne bunde for at undskylde sig selv og undså sig ikke engang for at give amtmanden en del af skylden:

Ellers synes det, at amtmanden har alle tider holdt for meget med vor rige nabo; thi havde han i førstningen, vi spurgte ham om råd, betydet os forordningens indhold, var vi aldrig kommet i så stor skade og viderværdighed.¹⁸

Det var uhyre sjældent, bønderne vendte deres vrede mod amtmanden. Denne valgte da også at gå let hen over fornærmelsen, idet han gik ud fra, at bemærkningens ophavsmand ikke var bønderne i Overby, men en af tidens mange professionelle brevskrivere, en af de »slettænkende koncipister«, som i reformårene altid var, hvor der var bønder.

Det er ikke let at sætte størrelse på den betydning, bøndernes penneførere havde for de tilløb, der var til uro og protester rundt omkring; men betydning har de haft. Ellers ville disse brødløse vinkelskrivere ikke i så høj grad, som de gjorde, have vakt myndighedernes vrede.

Det mest rørte vand, koncipisterne havde at fiske i, var de private godsers, der hvor bønderne følte sig trykket af hårdt hoveri. Her var en diffus, kollektiv utilfredshed at puste til. På selvejergodset har det i højere grad været de enkelte bønders beklagelser, de har formuleret og måske sat deres personlige krøller på.

Selv om en vinkelskriver havde skrevet bøndernes brev, vidste de nok, hvad der stod i det. Netop de to gårdmænd her var kendt – endog af amtmanden – for at skrive og læse aldeles udmærket.

De har virkelig følt sig trængt i deres rettigheder. Ellers ville de aldrig have vovet at sætte deres navn under et brev, der beskyldte amtmanden for partiskhed. De kendte så meget til spillets regler, at de vidste, at uden amtmandens hjælp havde

de ingen mulighed for at få foretaget den omskiftning, de anså for deres eneste redning.

Kun amtmanden kunne befri dem for de skrækkelige syner, de led under. De forestillede sig, at deres efterkommere i tusind led under suk og gråd skulle kæmpe med den dårligste del af Overbys jord, »mens vor nabo og hans efterkommere til verdens ende skulle glæde sig og blive rige«.

Til slut i brevet kom de to gårdmænd til det, der egentlig var deres ærinde. De bad om at få landinspektør Wesenberg sendt til Overby. De havde hørt om ham, at han skulle være en brav og ærlig mand.

Denne opfattelse havde de ændret totalt 14 dage senere. Mens de havde været beskæftiget med at ansøge om Wesenbergs besøg, logerede han i al ubemærkethed hos deres rige nabo. Sammen havde de to fordelt Gammelmarken, der var det sidste, der var tilbage af fællesjord i Overby. Det eneste, de manglede var nabogårdmændenes underskrifter på delingsplanen. Den regnede de med at kunne få ved at stille dem over for fuldbyrdede kendsgerninger, hvad de dog »højligt modstod.«

Selv om Wesenberg som landinspektør hørte til i den fine ende af standen, efterlod han sig ikke det allerbedste ry på Skanderborgegnen. I Overbys nabolandsby, Møballe, gik tingene lige så skævt, blot med en anden rollefordeling.

Wesenberg kom til Møballe i 1777 for at udskifte det lille ejerlag mellem de tre lodsejere, der var. Han flyttede ind hos en af dem, og i begyndelsen var alt idyl. Landinspektøren kvitterede for gæstfriheden ved at underholde sin vært med historier ude fra den store verden og ved at udmale for ham alle udskiftningens lyksaligheder. »Han taledes til mig gamle mand som en helgen,« klagede gårdmanden, da hans betagelse af Wesenberg var kølnet betydeligt.¹⁹

Det gjorde den i samme øjeblik, han kom ud for at tage de marker i øjesyn, der var tiltænkt ham. Ganske vist var han en ældre mand, »skrøbelig på øjne, øren og hukommelse,« men dog ikke mere svækket, end at han fattede, at han var i færd med at blive taget grundigt ved næsen af landinspektøren og sine to nabogårdmænd. Han var ikke et øjeblik i tvivl om, at de to havde bestukket Wesenberg. Han var så sikker, at han anlagde sag ved birketinget på grund af den ulovlige måde, de tre havde brugt mod ham.

Lands lov og ret

Bøndernes hang til og store forkærlighed for vidtløftige processer var almindelig kendt. De var som fisk i vandet, når de kunne komme af sted med »at jage vidner i snesetal 3 a 4 mil i travle tider ind til retten alene for at sige, at de intet vidste om det, de er stævnet at vidne om.«²⁰

Det var birkedommeren i Skanderborg, dr. Munkebjergs, mening om tingsvidnesager, og den var der mange, der delte med ham.

Den fri adgang til at anlægge tingsvidnesager blev stækket i forordningen 1776. Regeringen ønskede ikke fællesskabets ophævelse forsinket i det uendelige af procesgale, kværunderende bønder, for hvem en langvarig retssag kunne være et virksomt middel til at forhale en afgørelse. Når en sag omsider blev afsluttet, stod bønderne måske ikke hver gang med sejrens palmer i hænderne, men i hvert fald med en fuldstændig udmattet modpart.

Forhalingsens teknik og kunst havde bønderne altid mestret, også længe før landboreformerne satte sindene i bevægelse og skærpede opfindsomheden.

Godsejer Rosborg på Kalbygård havde sin mening om bønder og processer. Ved udskiftningen af Mollerup by i 1781 blev der uenighed om skellet mellem hans gård og bøndernes marker. Mollerup bønderne var ikke sene til at beslutte sig for at anlægge sag mod Rosborg. De var ikke for intet forhenværende rytterbønder. Disse havde efter Rosborgs mening altid været værre end andre til at sætte processer i gang. Det var det træk hos dem, Rosborg omtalte som »ryttergodsernes gamle stil.« Den bestod i at indkalde øvrighedspersoner, familie, gode venner og naboer ja, endog de betlere, som fik føden hos bønderne og som derfor måtte forventes at udtale sig til gunst for dem. Rosborg påstod, at rytterbønderne altid på grund af deres håndplukkede vidner havde vundet deres retsager. Det var ikke en tradition, han brød sig om at få genoplivet.²¹

I forordningen 1776 kom der til at stå, angående uenighed i forbindelse med fællesskabets ophævelse, at den skulle bilægges »uden at nogen af parterne i dette fald til lands lov og ret må henvende.«

Det var hårde ord, og måske var det også for meget at forlange af bønderne på en gang, at de både skulle gå i gang med udskiftning og samtidig være afskåret fra de processer, der oplivede deres hverdag.

Der blev øjensynligt hurtigt slækket på forbudet. I sin erklæring i Møballesagen skrev Wesenberg i 1778, at

tingsvidners tilladelse var begyndelsen til så mange fortrædeligheder i Koldinghus amt, og det ville ej blive bedre i Skanderborg amt, når hermed måtte begyndes ... intet er lettere i jorddelingssager end at få nogle bønder til at vidne mod landinspektøren, især når de måtte betjene sig af deres kødelige svogre.²²

Wesenberg brød sig ikke om processer med sig selv som den ene part. De tog alt for megen af hans kostbare landinspektørtid. Han kunne heller ikke fuldstændig lukke øjnene for den mulighed, at han kunne gå hen at tabe sagen.

Møballesagen kom øjensynligt aldrig for retten. Der er nok blevet indgået et privat forlig, fundet frem til en mindelig ordning, som begge parter har kunnet leve med. Wesenberg er derefter lige så stille smuttet ud ad bagdøren og har overladt Møballes videre udskiftning til en kollega. I hvert fald foreslog amtmanden ikke længe efter, at lodsejerne skulle forsøge at få fat på landmåler Bruhn i Skanderborg. Han var en mand, der både »vil tale med og lade sig tale til rette med bønder.« Denne gang havde amtmanden åbenbart ret i sin bedømmelse, for Bruhn kom til Møballe, og der faldt hurtigt ro over de udskiftede marker.

Landmåler Sørensen

En svaghed ved de fleste autoriserede landinspektører var, at de var tilbøjelige til at se ned på og at tale ned til de bønder, der var deres arbejdsgivere. De var nogle hovne karle, og det gjorde ikke dialogen lettere mellem de to parter, men der var undtagelser.

Den af udskiftningstidens landmålere, der bedst forstod sig på bønders tankegang og oven i købet talte deres sprog, var Søren Sørensen fra Laven. Han er blevet karakteriseret som en blodrig, hidsig, en jovial og lidt gerrig storbonde, men også den dygtigste landmåler på Skanderborgegnen.²³

Dygtig var han, ingen tvivl om det. Han var vokset op på en fæstegård i Laven, var i nogle år forvalter på Silkeborg gods og som sådan i 1787 betroet at udskifte godsets bøndergårde. Imellem dem befandt sig hans fars fæstegård, og det faldt sig så mærkværdigt, at netop den gård, og ingen andre, fik sin jord i en samlet lod lige ud fra havediget. Nabogården fik til gengæld sin mark fem forskellige steder.

I 1793 var bønderne i Laven blevet selvejere, og landmåler Sørensen havde overtaget sin fars gård. Naboen med de fem lodder havde i de mellemliggende år haft god tid til at oparbejde et solidt nag til den foretagsomme landmåler og nægtede at opsætte sin del af deres fælles hegn. Han forklarede hvorfor:

Det faldt ham let at tildele sin fars gård, som han nu ejer og den gang havde i vente, sådan ejendom, som var ham be-
lejligh ... så stor en lykke har han ej tildelt mig, derimod min
mark fem forskellige steder, så adspredt og så urimelig, at
det er mig plat umuligt at indhegne den.²⁴

Landmåler Sørensen svarede på sin sædvanlige bramfri måde, at det var løgn det hele. Især gjorde han meget ud af, at naboen efter god, gammel bondeskik havde omtalt sig selv som fattig. Tværtimod, han havde »været velhavende som fæster og endnu mere som selvejer.«

Brug eller hartkorn

Der var mange ting at være uenige om i forbindelse med fællesskabets ophævelse og jordens udskiftning. Landmålerne skal ikke have skylden for alle de problemer, der opstod.

Spørgsmålet om, hvad man skulle gå ud fra som beregningsgrundlag ved jordens fordeling, var kun en detalje i hele det store problemkompleks, der hed bønder og udskiftning, men nu blev det en af de detaljer, bønderne hængte sig mest i, så set med den tids øjne var problemet stort nok.

Jorden kunne fordeles enten efter brug eller efter hartkorn. De bønder, der råbte højt om udskiftning efter brug, det var dem, som i tidens løb havde tilpløjet sig mere, end de strengt taget kunne tilkomme. Det var dem, der lige så stille og umærkeligt havde fået agerrennerne til at forskubbe sig til deres fordel. – Der var vel ikke noget at sige til, at de mente, sådan

en foretagsomhed burde belønnes, således at de ved udskiftningen fik jord i forhold til det, de rent faktisk havde i brug.

Det var om tilhængerne af udskiftning efter brug, en af Skanderborgegnens præster brugte udtrykket: »De har al fløden, vi andre kun vallen«.

Dem med den tynde valle, det var de bønder, som ønskede udskiftet i forhold til det hartkorn, deres gårde i sin tid var ansat til. Det var alle dem, der nu vågnede op og opdagede, at der var ved at ske noget, at de havde ladet stå til alt for længe, at de faktisk havde mindre jord, end de kunne tilkomme og betalte skat af.

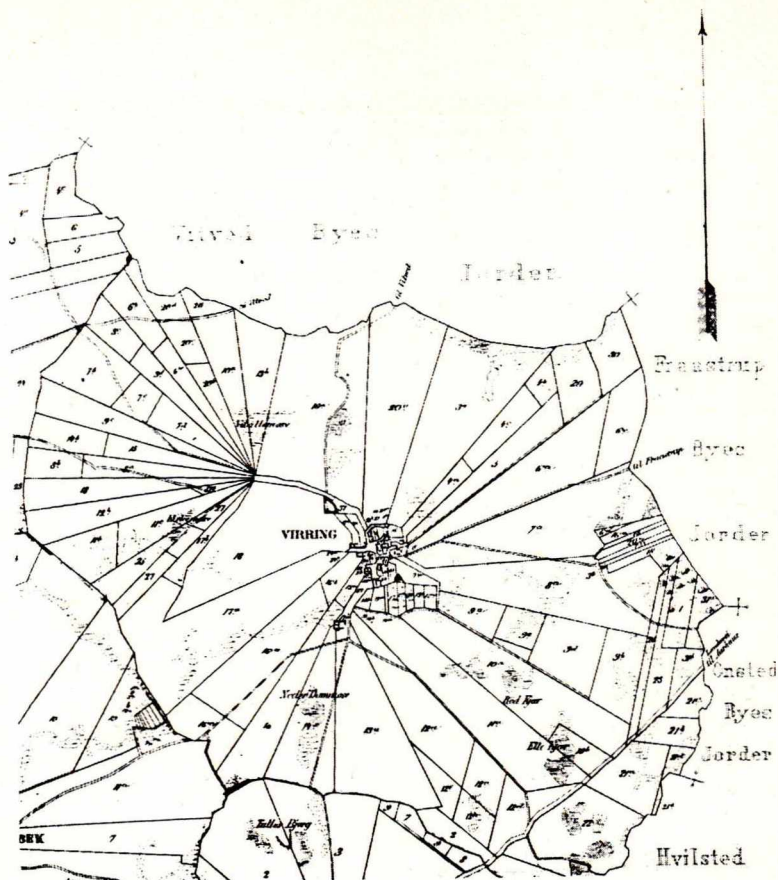
Loven sagde klart og tydeligt, at der skulle udskiftes efter brug. Kun hvis samtlige lodsejere var enige, måtte hartkornet bruges som beregningsgrundlag. Derfor blev der i de allerfleste tilfælde udskiftet efter brug.

I Grumstrup i Vedslet sogn var problemet ikke helt let at løse. Byen blev udskiftet mellem 1781 og 1783, men det holdt hårdt at komme så langt. Tilhængerne af udskiftning efter hartkorn henholdt sig til landsbylovene. I byens vedtægter stod, at markerne hvert år skulle omrebes, at de omhyggeligt skulle gåes efter i sømmene, om skellene nu også var, hvor de burde være. Ingen skulle ret længe kunne slippe godt fra at afpløje naboageren et par furer. Rebningen af Grumstrups marker var ganske vist blevet forsømt i en årrække. Derfor kunne man ikke se bort fra, »at den ene lodsejer måske kan være kommet den anden for nær.«²⁵

Det var grunden til, at bønderne med de smalleste agre ønskede udskiftning efter hartkorn. De øvrige holdt sig til loven. Landvæsenskommissionen foreslog meget salomonisk, at bønderne igen gav sig til at rebe markerne. Når det var sket, og hver igen havde, hvad han kunne tilkomme, så ville den ene udskiftningsmåde være lige så god som den anden. Resultatet ville blive det samme.

Enige ejerlag

Fællesskabets ophævelse gik sin sendrægtige gang med klager og beskyldninger, med erklæringer til støtte for skiftevis det ene og det andet synspunkt og med indtil flere Rentekammer-resolutioner i samme sag. Der var dog undtagelser. Der var

Ikke blot havde bønderne i Virring let ved at enes, men de valgte en meget regelmæssig stjerneudskiftning, også af eng- og moselodder.

landsbyer, hvis udskiftningshistorie ikke blev stort mere end en delingsplan og et kort.

Der var ejerlag, hvor alt åndede fred og harmoni, og hvor man øjensynligt tog beslutninger i fuldstændig enighed. Landsbyer, der var lige ved ikke at få en historie, fordi der intet var at skrive om, mens den foregik. Det kunne dog ske, at det netop var enigheden, der skabte problemerne for og opmærksomheden omkring et ejerlag.

Gårdmændene i Virring i Fruering sogn indsendte i som-

meren 1778 en ansøgning til kongen. Den blev kort tid efter fulgt op af en tilsvarende fra nabosognet, Vitved. Begge steder ønskede samtlige lodsejere – og begge landsbyer var store efter Skanderborgegnens målestok – at de bestandig måtte forblive i fællesskab uden at nogen nogensinde måtte lade sin gård udskifte. Man bad nu om tilladelse til at lade en servitut tinglyse på samtlige gårde, at de aldrig måtte udskiftes, »at de til evig tid skal forblive i fællesskab.«²⁶

Det var lidt troskyldigt spurgt, og de fik naturligvis et indigneret afslag fra Rentekammeret. I utvetydige vendinger blev de gjort opmærksom på, at den forening, der var indgået bønderne imellem, var »aldeles ulovlig og at anse for ipso jure nulla«. Det var ikke det, der var meningen med landboreformerne, at bønderne skulle kunne gå til retten at få tinglyst deres modstand mod dem.

Det var åbenbart helt umuligt at slå skår i enigheden i de to byer. Beboerne begge steder må have været fredselskende mennesker. Afslaget blev taget til efterretning, og da det ikke kunne være anderledes, så kunne man lige så godt se at komme i gang og få den udskiftning overstået. Et halvt år senere var både Virring og Vitved udskiftede. I Virring var der tilløb til lidt naboskænderi, men intet sammenlignet med andre ejerlag. Fra Vitved hørtes ikke et kny. Sådan kunne bønder også være.

Udflytning

Det tog et halvt år at ophæve markfællesskabet i Virring. I nabolandsbyen, Hvolbæk, varede det 13 år, fra man gik i gang, og indtil freden så nogenlunde havde sænket sig over de udskiftede marker.

At det varede så længe, havde man udelukkende Jens Stautrup at takke for. Han var en af reformtidens hudløse kværu-lanter, og han var den, der i Hvolbæk først havde ytret ønske om udskiftning. I et brev til amtmanden sommeren 1778 fremkom Jens Stautrup med sit ønske. Han ville have sin jord for sig selv udelukkende for at få mulighed for at flytte sin gård ud på marken. Han ville ud at bo langt fra naboer, ud hvor risikoen for brand var langt mindre end i byen.²⁷

Han led af en næsten panisk angst for ild, for at den tæt-

pakkede landsby med sine store sammenbyggede gårde skulle gå op i luer. Derfor ville han ud at bo på marken, langt fra pibegløder og skorstensgnister og skødesløse tjenestepigers lemfældige omgang med varm aske.

Det skulle der ikke være noget i vejen for. De andre gårdmænd i byen havde ikke noget mod udskiftning. De havde sikkert heller ikke noget imod at få deres vanskelige nabo på lidt større afstand.

Lovgivningen talte varmt for udflytning. Den var en del af visionen om et forbedret landbrug. Så længe gårdene blev liggende, som de altid havde gjort i landsbyen, sammenbyggede eller skulder mod skulder, var der sat snævre grænser for produktionsforøgelse både i laden og i staldene.

Gårdene måtte ud på åben mark, hvor der var albuenum og spillerum for initiativ og driftsforbedringer. Derfor blev Jens Stautrup ansøgning taget nådigt op, og samme efterår blev udskiftningen i Hvolbæk sat i værk.

I begyndelsen tegnede alt lovende, men efterhånden som forretningen skred frem, blev Jens Stautrup mere og mere pirrelig og nervøs. Det var ved at gå op for ham, at han, når det kom til stykket, vist var lige så bange for ensomhed som for ild.

Den vankelmødige mand gjorde tilværelsen overordentlig besværlig for byens andre gårdmænd. Han blev ved med at forhale udflytningen ved at foreslå de mest umulige steder at anbringe gården. Til slut skar Rentekammeret igennem alle Jens Stautrups vrøvlerier og naboernes beklagelser og gjorde statens udflytningshjælp betinget af en bestemt flyttedag. Det hjalp.

Det var det, der skulle til for at få Jens Stautrup til endelig at bekvemme sig for udflytning, men let blev han aldrig at have med at gøre.

Fra gammel tid havde bønderne i Hvolbæk haft jord i brug, som ikke hørte til deres by, men til nabosognet. Det var altid foregået gnidningsløst og i gensidig forståelse. Ingen i Hvolbæk huskede på, når kørerne blev drevet på græs, at det strengt taget var Hylkejord, de gik på.

Jens Stautrup havde en sjælden evne til at skabe konflikter omkring sin person. Ved udflytningen fik han da også held til at anbringe sin gårds bygninger midt i det usynlige sogneskel med det resultat, at ingen i de følgende 100 år kunne afgøre, om gården lå i Fruering eller i Hylke sogn.

Om han gjorde det bevidst for at sætte lus i skindpelsen også hos kommende generationer, det får står hen, men det er ikke usandsynligt. Når man betragter den veloplagthed, Jens Stautrup lagde for dagen ved at spille de to sognes præster ud mod hinanden, når begge påberåbte sig tienden af hans gård, så bestyrker det indtrykket af en mere end almindelig fortrædelig og trættekær bonde.

Det kan man tillade sig at være, når økonomien er i orden, når man har tid til langvarige udskiftningsforretninger og råd til at hyre en prokurator til at møde sammen med sig ved åstedsmøder og der bringe både øvrige lodsejere og landvæsenskommission til sammenbruddets rand med time-lange procedureindlæg. Jens Stautrup havde øjensynligt råd til det, han havde lyst til.

Andre valgte udflytning, fordi de ikke kunne modstå det kontante beløb, de fik i udflytningshjælp. Disse penge, 50–100 rigsdaler, var sat bønderne i udsigt i udskiftningsloven 1776 og blev gentaget i 1781, men så tidligt som i 1771 var der blevet udlovet belønninger til de selvejere, der bekvemmede sig til udflytning.²⁸

Hvis ikke bønderne, som Jens Stautrup, havde et helt specielt gemyt, så foretrak de allerfleste at blive boende i landsbyen, og der skulle gå mange år, inden der på Skanderborgegen kom blot nogenlunde gang i gårdenes udflytning.

De, der flyttede ud i reformperioden, gjorde det oftere af nød end af lyst. En gårdmand i Føerlev ansøgte i 1777 om udflytningshjælp og gjorde sig ingen ulemage med at udsmykke sine byggeplaner med smukke og samfundsgavnligt motiver. Han erklærede rent ud, at hans gård var en rotterede, så forfalden, så »indkneben og forknyttet,« at den under alle omstændigheder skulle rives ned og genopbygges. Kunne han få 100 rigsdaler til hjælp hertil, ja, så tog han gerne en udflytning med.²⁹

10 år senere var der en gårdmand i Verring, som forestillede sig, at udflytningshjælpen kunne bære ham over alle hans besværligheder og problemer med dårlig økonomi. Den slags problemer har det med at skygge for alle andre. De mest forpinte landmænd ville ikke indse, at hjælpen var beregnet til en gårds genopførelse og i øvrigt først blev udbetalt af amtsstuen, når udflytningen var foretaget. De nødstedte bønder havde kun det forjættende syn af blanke dalere.

Af den karakteristik, amtmanden gav af Virringbonden, Ole Mikkelsen, kan man se, at det langt fra var alle selvejere, der hørte til eliten:

Manden Ole Mikkelsen er ej alene en meget fattig bonde, som intet ejer ud over nogle usle børn, da alt er pantsat og forhæftet, men er endog en meget enfoldig bonde, der hverken kan læse eller skrive, næppe forstår ret at pløje eller så

...
30

Den udflytningshjælp, regeringen havde forestillet sig skulle være et tilskud til og en opmuntring af de driftigste landmænd for at sætte dem i gang med et forbedret landbrug, den blev af de mest forarmede bønder opfattet som det halmstrå, der skulle bære dem frelst i land.

De jordløse

Når bønderne havde svært ved at enes indbyrdes eller skændtes med deres sognepræst, så var der sjældent nogen at have ondt af. Det var en nogenlunde jævnbyrdig kamp, og ingen havde noget at lade den anden part høre.

Helt anderledes var det for de småkårsfolk, der efterhånden blandede sig i udskiftningsforretningerne med de problemer, fællesskabets ophævelse rummede for dem. Det var skolelæreren og de jordløse husmænd. Før udskiftningen havde deres ko og 4-6 får haft lov at græsse sammen med bøndernes i den fælles flok. Husmændene påberåbte sig denne græsning som en ret, men gårdmændene holdt på, at den kun var en nåde og en velvilje, de havde vist husmændene.

I udskiftningslovene var der ikke megen hjælp at hente. Der blev kun lovgivet om ret til græsning for skolens lærer, og den skulle blive besværlig nok at opnå.

Problemet var, at skolen var for hele sognet, men bønderne i skolebyen var alene om at skulle afgive jord til den. Det følte de som en stor uretfærdighed og foretrak, at samtlige hartkornsejere i stedet gav læreren penge og foder. Jo mere udjævnet og fordelt en byrde er, jo lettere er den at bære. Det var bøndernes mening. Men den stødte sammen med det gældende og håndhævede princip, at den, der havde fordelen ved en ting også skulle bære udgifterne. Ingen var i tvivl om, at den landsby hvor skolen lå, havde mest gavn af den, så derfor

endte det altid med, at læreren fik sin jord herfra, men det holdt ofte hårdt og varede mange år at komme så langt.

Endnu vanskeligere var det for de jordløse husmænd at vinde gehør for deres synspunkter. Udskiftningslovene gjorde ikke tilværelsen lettere for dem, tværtimod. Forordningen 1781 søgte nok halvhjertet at appellere til gårdmændenes bedre jeg ved at foreslå dem at afsætte lodder til husmændene i forbindelse med udskiftningen, men noget krav blev det aldrig.

Mange steder gjorde bønderne det dog helt af sig selv. De gjorde det, fordi de var ordentlige mennesker, der ikke drømte om at kassere den solidaritet beboerne imellem, der i fællesskabets tid havde gjort tilværelsen nogenlunde tålelig for de fleste af en landsbys beboere.

De gjorde det, fordi de forholdsvis få husmænd, der var, dårligt kunne undværes. De var landsbyhåndværkere og daglejere på gårdene i årets travle perioder. Havde gårdmændene ikke haft husmændenes arbejdskraft at trække på, ville det have krævet et større folkehold, og hvem var interesseret i karle og piger, der halvdelen af tiden blot gik og faldt over hinanden, fordi der ikke var ret meget at bestille?

Hvor gårdene havde fået tildelt større og mere vidtløftige andele af overdrevene, end bønderne egentlig brød sig om, der var det heller ikke uoverkommeligt at afse nogle tønder land af den allerfjerneste og mest ugivtige jord til husmændene.

I sammenfaldet selveje – stavnsbånd lå også en tilskyndelse til at holde husmændene og især deres mandlige afkom over sultegrænsen. Det var ikke så vanskeligt at affinde sig med husmændenes får, når bønderne samtidig havde deres sønner at stille som soldater i selvejerlægdene, hvor gårdmændene udgjorde en slags godsejerstand.

At man så sådan på det, indrømmede selvejerbønderne i Ustrup i Hylke sogn gladeligt og uden at slå øjnene ned. I 1794 havde amtmanden bebrejdet dem deres hårdhændede husmandspolitik. De svarede selvbevidst tilbage, at når de havde givet husmændene græsning siden udskiftningen, så skyldtes det udelukkende,

at gårdbeboerne på den tid ejede det unge mandskab, hvorved gårdfolkens sønner kunne befries for at gå soldat. Men da denne fordel nu ved stavnsbåndets løsning er ophørt, og vi ingen fordel har af husene,

ja, så mente Ustrupbønderne ikke, at byens fire husmænd længere havde ret megen eksistensberettigelse.³¹

Skovby

Der blev forskel på folk på landet i reformårene. Den var vel ikke tilsigtet; men lovene var beregnet på bønderne og deres hartkorn. De var med til at styrke gårdmandsidentiteten og selvfølelsen hos dem, der ejede jord, og det gik ud over dem, der intet ejede og som var afhængige af bønderne som arbejdsgivere.

Ingen steder på Skanderborgegnen kom bøndernes ændrede syn på sig selv og på husmændene bedre frem end i Skovby i Galtens sogn. Her var 18 gårdmænd og 6 husmænd. Byen var udskiftet i 1781; men i første omgang havde overdrevene fået lov at forblive i fællesskab, og gårdmændenes og husmændenes køer og får havde fortsat kunne græsse sammen, som de altid havde gjort.

I 1795 blev Skovbys udyrkede jord udskiftet. Klog af erfaring søgte landvæsenskommissionen at sikre husmændene visse rettigheder, men bønderne rystede bare tvært på hovedet til kommissionens forslag. Til sidst blev resultatet dog, at gårdmændene gik ind på tre og tre at græsse en husmands dyr sammen med deres egne for en rimelig betaling.³²

Det så helt pænt ud på papiret; men bønderne omgik afgørelsen ved først at lukke husmændenes køer og får ind på markerne, når deres egne havde gået der så længe, at græsset var afgravidet. For at redde dyrene fra sultedøden havde husmændene i dyre domme måttet leje græsning til dem i nabo-sognet. Her havde de heller ikke fået for meget at æde. De fleste døde, og da husmændene klagede deres nød, slog gårdmændene sig blot på lårene og lo hjerteligt. Så var de dyr da velforsynede og behøvede ikke mere græs.

Husmændene klagede gang på gang, det ene år efter det andet. Da gårdene ved udskiftningen havde fået deres jord seks forskellige steder, mente husmændene, at Skovby kunne anses for uudskiftet, og at der kunne begyndes helt forfra med ny delingsplan. Ved den lejlighed håbede de at få den jord, de ikke havde fået i første omgang.

Det tog tid, inden der begyndte at ske noget som helst; men i

1807 sendte stiftamtmanden en resolution til Skovby, at alle, både gårdmænd og husmænd skulle samles, hvorefter sognefogeden skulle forsøge at forlige parterne.

Det lød smukt og rigtigt; men sognefogeder var først og fremmest bønder og havde samme interesser som andre gårdmænd. Derfor kom der heller ikke andet end splid og spektakel ud af mødet.

Der blev på det, der skulle have været et forsoningsmøde, talt med meget store bogstaver. Husmændene blev beskyldt for at opføre sig som kællinger og kæltringe. En af gårdmændene »gav et stort råb i forsamlingen.« Husmændene kunne bare indkalde til åstedsmøde, så skulle gårdmændene nok vise dem, hvem der bestemte der i byen. I slagets hede gik hverken amtmand eller landvæsenskommission ram forbi. En råbte om resolutionen, at han »estimerede den ikke mere end det skidt, han trådte på med sine fødder.«

Fællesskab og naboskab

Fællesskabets ophævelse er som det berømte isbjerg. Kun en del er synligt. Det, der kan iagttages og registreres, er de afsluttede udskiftningsforretninger og nogle af besværlighederne med at komme så langt. På udskiftningskortene kan man se markernes form, om det var blokke, strimler eller stjerner, der dominerede. Af ansøgninger om udflytningshjælp kan man få et indtryk af antallet af tidlige udflytninger. I forligskommissionerne endte eller fortsatte mange skænderier om skel og vejret, men alt det, der ellers optog sindene i reformårene, det ved man kun lidt om.

Var bøndernes diskussioner på bystævnet noget, som kun angik dem, eller tog alle livligt del i spekulationerne over fællesskabets fordele og ulemper? Gik de gamle aftægtsbønder håndervridende rundt og jamrede, at nu måtte Dommedag da være nær? Fik manden kys og klap, når han kom hjem efter at have sat sit navn under en delingsplan, han måske havde vanskeligt ved at gøre rede for? Eller skældte konen ud, fordi han ikke havde sørget for at få det engstykke, der altid havde hørt til gården? Frygtede tjenestefolkene, at udskiftningen skulle give dem mere arbejde, eller glædede de sig over den stjerneformede mark, som gav dem så langt til yderste mark-

skel, at ingen kunne holde øje med, hvad eller hvor meget, de lavede?

Der er mange spørgsmål, der ikke kan besvares; men en sjælden gang, når sindene var kommet voldsomt i bevægelse, kunne det ske, at en ellers fredsommelig landsby rejste sig som en troldhøj på gloende pæle, og at dens beboere for en stund blev synlige.

Det skete i Kalhauge i Hornborg sogn i 1798. Byen var udskiftet ti år tidligere. Det var, som amtmanden huskede det, sket »med megen forvirring;« men det var man kommet over nu. Da kom der en ny mand til byen. Niels Andersen hed han. Han overtog en enke og en selvejergård og gjorde sig hurtigt meget upopulær. Han foretrak at holde sig til lovene og til sin ret og lod fuldstændig hånt om de uskrevne regler for godt naboskab.

For at komme til skovhaverne, der blev brugt til græsning, havde bønderne i Kalhauge altid benyttet en vej, der uheldigvis ved byens udskiftning faldt midt gennem Niels Andersens mark. Den var derfor blevet sløjfet, og en ny – 80 favne længere vej – var anlagt.

Hverken bønder, kvæg eller hjorddrengene havde nogensinde kendt andre veje til skovhaverne end den gamle, og ingen havde spor lyst til at lære en ny, dobbelt så lang vej, at kende. Alle fortsatte derfor med at bruge den gamle vej gennem Niels Andersens rugmark, og ingen tog notits af hans voldsomme protester. Ved kirkestævne lod han bekendtgøre, at enten skulle bymændene bevise deres ret til vejen, eller også skulle de holde sig borte.

Da der ingen vej var markeret på udskiftningskortet, var der ingen, der meldte sig for at bevise nogen ret. På den anden side, så var der heller ingen, der holdt op med at skyde genvej over Niels Andersens mark. Han skummede af raseri, og da der ikke var andet, han kunne gøre, gav han sig til at jage hyrdedrengene og fratog dem deres huer og tørklæder som pant.

Begge parter klagede til amtmanden. Denne gav Niels Andersen ubetinget medhold. Det gjorde ham så storsindet og ædelmodig, at han uden vrøvl tilbageleverede drengenes huer og tørklæder. Alt burde derefter være på rette plads; men det var langt fra tilfældet. Afstraffelsen for at have sat sig uden for fællesskabets uskrevne love havde Niels Andersen stadig til gode.

Han blev lyst i band, bortvist – ikke fra paradiset have i den omgang – men fra landsbyfællesskabet, fra hele det netværk af samkvem og socialt samvær, som udgjorde landsbyens indre struktur. Fra alt det som gav en vis mening med tilværelsen, gjorde den mindre absurd og mere tålelig.

Han skulle ned, helt ned med nakken, og midlet var det usynlige, uofficielle fællesskab, som beboerne selv rådede for, som var langt uden for Rentekammer- og amtmandsresolutioners rækkevidde. Ingen kunne komme Niels Andersen til hjælp; men han klagede alligevel sin nød til herredsfogeden:

De forsamlede sig og på stemplet papir underskrev den opskrift således, at hvo som efterdags lod mig indbyde til noget gilde eller hæderlig samling giver to rigsdaler.³³

Ikke blot udelukkede bønderne i Kalhauge Niels Andersen fra alle hæderlige samlinger, bryllupper, begravelser, barselsgilder og som fadder til barnedåb, men ingen måtte heller komme sammen med hans kone og hendes sagesløse børn af første ægteskab. Det allerværste var næsten, at de andre gårdmænds tjenestefolk intet måtte have at gøre med Niels Andersens. De måtte stå og se de andre samles til valborgblus og legestuer. Ingen måtte indbyde dem til »at komme i nogen skikkelig eller fornøjelig selskab.« Resultatet blev, at ingen ville tjene hos Niels Andersen. Han kunne hverken få karl eller pige, hvor høj løn han lokkede med.

Han var en hård negl og stod stejlt på sin ret; men presset fra gruppen var mere end et menneske kunne udholde. Derfor bed Niels Andersen hovedet af næsten al skam og forsøgte at komme bymændene i møde. Da naboens kone døde, sendte han, som det var skik og brug på egnen, bud til enkemanden, om han ville låne tøj af ham til begravelsen. Det var en fremstrakt hånd, men der var blot ingen, der ville trykke den. Han fik det hånlige afslag, at som fremmed i byen havde hans tøj et forkert snit, som ingen ordentlige mennesker kunne vise sig i.

Særlig sart kan Niels Andersen ikke have været, for næste dag mødte han, trods naboens kolde skulder, op til begravelsen. Det fortrød han bitterligt. Ingen sagde et ord til ham. Ingen bød ham sætte sig ned og langt mindre med til bords, så da han en tid lang havde stået ret op lige inden for døren, gik Niels Andersen hjem igen.

Niels Andersen i Kalhauge, skummel, forbitret og forgræm-

met, på vej hjem fra et begravelsesgilde, hvor ingen har villet kendes ved ham, og hvor han hverken fik vådt eller tørt, det er afskeden med et af fællesskabets ofre, med en af de hudløse, velformulerede og tænkende bønder, som blev maset og skubbet og sparket på plads af de mange, men som satte deres helt personlige præg på udskiftningshistorien. Det er deres fortjeneste, at den aldrig blev kedelig og fjern i tid, men tvært imod blev historien om levende mennesker, mennesker på godt og ondt, solende sig i personlig triumf eller på vej hjem fra naboens gård i dybeste fortvivlelse.

Noter

Der henvises til følgende arkiver i Landsarkivet for Nørrejylland. Skanderborg og Aakjær amter, arkivnummer B5c, Aarhus amt og Aarhus stiftamt, arkivnummer B6, Voer og Nim herreder, arkivnummer B65.

1. De vigtigste forordninger om fællesskabets ophævelse er 29/12 1758, 28/12 1759 og 8/3 1760 ang. indskrænkning af fællesskab. 15/5 1761 ang. fællesskabets ophævelse, 13/5 1769 ang. selvejerbønder, 28/2 1769 om fællesskabets videre ophævelse og 13/5 1776 og 23/4 1781 om fællesskabets ophævelse.
2. B5c 131. Indkomne breve fra herrederne, 1770.
3. B5c 232. Udskiftningsforretninger for Hjelmlev og en del af Gern herred, Adslev by.
4. do Gern by.
5. B65 402. Bilag til brevjournal 1791-1800.
6. B5c 232. Stilling by.
7. B5c 139. Indkomne breve 1777.
8. B5c 234. Udskiftningsforretninger for Vrads og en del af Gern herred, Skanderup by.
9. do Dallerup by.
10. B5c 169. Indkomne breve fra herrederne 1793.
11. B5c 233. Udskiftningsforretninger for Tyrsting og Voer herred, Borup by.
12. B5c 13. Kopibog over breve til kollegierne 1769.
13. B5c 48. Rentekammerbreve 1769-71.
14. B5c 233. Gedved by.
15. B5c 50. Rentekammerbreve 1775-78.
16. B5c 51. do 1779-81.
17. B5c 139. Indkomne breve fra herrederne 1777.

18. B5c 233. Overby by.
19. do. Møballe by.
20. B5c 168. Indkomne breve 1793.
21. B5c 234. Mollerup by.
22. B5c 233. Møballe by.
23. Harald Nielsen om udskiftningen i det forrige skanderborgske rytterdistrikt, Jy.sml. 1954.
24. B5c 234. Laven by.
25. B5c 233. Grumstrup by.
26. B5c 50 og 51. Rentekammerbreve 1778 og 1779. B5c 16. Kopibog over breve til kollegierne.
27. B5c 232. Hvolbæk by.
28. Plakat af 20/3 1771 om præmier for udflytning.
29. B5c 232. Foerlev by.
30. Kopibog over breve til kollegierne 1787.
31. B5c 171. Breve fra herrederne 1794.
32. B5c 234. Skovby by.
33. B5c 180. Indkomne breve fra herrederne 1788. B65 402. Bilag til brevjournals 1791-1800. B6 1032A Forligskommissionsprotokol for Nim herred m.v. 1795-1807.